

Vylius Leonavičius
Saulius Keturakis

Sovietinė globalioji modernybė ir globalumo-lokalumo suvokimas sovietinėje Lietuvoje

Santrauka

Straipsnyje, remiantis Z. Baumano, A. Giddenso, R. Ingleharto S. Hallo idėjomis, parodoma, kad Sovietų Sąjungą būtų galima traktuoti kaip atskirą ir specifinį modernios visuomenės (industrializuotos, urbanizuotos, racionalizuotos, biurokratizuotos ir t.t.) atvejį, kuriam trūko kai kurių esminių bruožų, būdingų demokratinei moderniai Vakarų visuomenei (individo prioriteto valstybės ir visuomenės atžvilgiu, visuomenės dalyvavimo valstybės gyvenime). Kartu parodoma, kad sovietiško-tautiško priešprieša, buvusi viena svarbiausių sovietinėje visuomenėje, gali būti analizuojama kaip globalumo-lokalumo priešprieša. Sovietiško ir tautiško santykių siūloma analizuoti remiantis Dumont'o hierarchinio komplementarumo principu, leidžiančiu identifikuoti kuriamą socialinę tvarką. Šia prasme sovietinėje ideologijoje sovietiškas tampa aukštesnis už dalinį tautišką, bet kartu rusiškas, kaip dalis, gali būti sutapatinta su sovietišku, kaip visuma. Individo laikyseną šios fundamentalios sovietinės visuomenės priešpriešos akivaizdoje siūloma analizuoti Foucault vartotos diskurso ir diskursyvinių praktikų koncepcijos kontekste.

Įvadinės pastabos

Šiuolaikinės Lietuvos kultūros, socialinės, ekonominės ar politinės raidos savitumai nėra tik įvairios inovacijos, kurias mechanškai perimame iš atsivėrusio pasaulio arba naujai sukuriame pakitusiose politinėse, socialinėse ar ekonominėse sąlygose. Pats perėmimas ar pertvarkymas yra sąlygotas vienokios ar kitokios tradicijos ir patirties, kuri suponuoja kūrybines galias perimant ir kuriant kultūrą. Negana to, perėmimas priklauso nuo atskirų socialinių grupių, sluoksnių ir net atskirų individų sąmonės, vertinančios ir suprantančios įvairius kultūros faktus.

Šio straipsnio *tikslas* - parodyti, kad sovietinėje Lietuvoje vykusios socialinės ir kultūrinės unifikacijos tam tikrais savo ypatumais primena globalizuojančios modernybės procesus, o kartu atskirų socialinių grupių reakcija į sovietinę globalizaciją atsikartoja jau nepriklausomybės laikotarpiu susidūrus su vėlyvosios modernybės globalizacija, ateinančia iš Vakarų. Kartu bus siekiama teoriškai pagrįsti

galimybę analizuoti sovietiniais laikais kurtas ypatingas, tarp opozicinių reiškinių sistemų įsiterpiančias, kultūrinės veiklos formas, kurias, pasiremdami Foucault, dėl buvimo už galios tinklo, išoriškai organizuojančio visuomenę, pavadinsime diskursyvinėmis praktikomis. Straipsnyje pasitelksime ne tik Foucault, bet ir kai kurias modernizacijos, Dumont'o, Tomlinsono, Giddenso, Baumano teorijų idėjas.

Diskursyvinės praktikos

XX a. Lietuva patyrė ne vieną ideologinį ir politinį lūžį, vertusį lietuvių visuomenę radikaliai atsisakyti tradicijos ir keisti kultūroje nusistovėjusias reiškinių sistemas. Skirtingai negu technologiniai perėmimai, reiškinių sistemos, kurios susijusios su vertybėmis, keičiamos labai lėtai, nes jos reglamentuoja asmens tapatybę, tam tikra prasme vertybinės reiškinių sistemos asmenį „pririša“ prie lokalsios kultūros tradicijos. Toks kultūros lokalumo supratimas, o sykiu lokalių savitumų akcentavimas atspindi sąlygiškai stabilų

gyvenimą, labiau būdingą į tradiciją orientuotoms visuomenėms.

Vis dėlto, kaip pažymi Tomlinsonas, šiuolaikiniam socialiniam gyvenimui yra būdingas greitai besiplėtojantis ir nuolat tankėjantis tarpusavio ryšių bei tarpusavio priklausomybės tinklas, kurį jis vadina *sudėtingu susisaistymu* (Tomlinson 2002: 12). Susisaistymo sąvoka apibūdina šiuolaikinės globalizacijos procesus ir yra svarbi tuo, kad išsiplėtę fiziniai ir komunikaciniai ryšiai tarsi *deteritorizuoja* kultūrą, t.y. susilpnina kultūros ryšius su lokalia vieta (Tomlinson 2002: 39)¹. Ši *deteritorizacijos* idėja bus svarbi aptariant globalumo ir lokalumo priešpriešą sovietinėje Lietuvoje.

Kita idėja, kuria pamėginsime pasiremti, yra *diskursyvinės praktikos*. Šia Foucault vartojama sąvoka pamėginsime apibūdinti tam tikras veiklos formas, kurias lietuviai sukūrė reaguodami į prievartinę sovietizaciją, mėgindami atrasti būdus sukurti neopozicines, nesupriešintas reikšmių sistemas, išsaugančias tradiciją ir kartu suteikiančias pakankamas viešo gyvenimo naujose aplinkybėse galimybes.

Diskursas straipsnyje suprantamas kaip kultūros, socialinės, politinės raidos aplinkybių nulemta mąstymo architektūra, reglamentuojanti supratimą ir raiškos būdus. Diskursas yra daugiau ar mažiau artikuliuotų pasakymų rinkinys, kuriantis tam tikras tematinės žinojimo sritis: kultūros diskursas, baismės diskursas. Diskursas apriboja galimus raiškos būdus, kuriais viena ar kita tema galėtų būti suprantama. Visi diskursą sudarančio rinkinio pasakymai neturi būti vienodi, bet santykiečiai ir skirtumai tarp pasakymų privalo būti reguliarūs ir sisteminiai, o ne atsitiktiniai. Tai tam tikra sistema. Kitaip tariant, kai galima tarp tam tikro skaičiaus pasakymų identifikuoti tam tikrą išsidėstymo sistemą, kai galima aprašyti pasakymų reguliarumą, tuomet galima kalbėti apie diskurso struktūrą (Foucault 1972; 38).

Šiame straipsnyje vartojama diskurso samprata nesiremia įprastiniu veiksmo ir minties, kalbos ir praktikos atskyrimu. Diskursas – tai žinojimo ir kalbos sąveika,

diskursyvinė praktika - reikšmių kūrimo lingvistinėmis priemonėmis praktika, savo ruožtu pati kurianti diskursus. *Diskursyvinimo* procedūra tokiu atveju būtų kultūros reiškinyje, kai istorinės, politinės, socialinės visuomenės raidos aplinkybės virsta tematikos vienijamais pasakymų rinkiniais, nerepresinėmis žinojimą kontroliuojančiomis priemonėmis.

Visos socialinės praktikos yra reikšmingos, todėl visos šios praktikos yra susijusios su diskursu. Vadinasi, diskursas įtakoja visas socialines praktikas. Tuo pačiu diskursas yra priemonė, kuri atkreipia dėmesį į tai, jog greta išoriškai palyginti aiškiai artikuliuotų socialinių praktikų yra ypatingos socialinės praktikos arba *diskursinės praktikos*, kurias analizuojant atskleidžiamas pilnesnis sociumo funkcionavimo mechanizmas (Foucault 1998; 130). Šia prasme iš vienos pusės būtų galima kalbėti apie sovietinį diskursą, egzistavusį įvairiose veiklos srityse ir paveikusių jų supratimą bei priskyrimą vienoms ar kitoms reikšmių sistemoms, o iš kitos pusės - kaip skirtingas socialines pozicijas užimančios sovietinės visuomenės grupės elgėsi įvairiose veiklos srityse, kaip diskursinių praktikų dėka konstravo socialines reikšmes.

Atrodo, kad V.Kavolis panašiai interpretuoja praktikas, kuomet rašo, kad tai reikšmingos veiklos formos, kuriose vyksta apsisprendimai, pasirinkimai, improvizacijos, susitarimai bei konfliktai. Jose vartojamos kultūrinės reikšmės, simbolinės klasifikacijos, skirstomi oponentai ir šalininkai, organizuojamas mąstymo turinys, apsisprendžiama, kaip kalbėti apie tai, kas vykdoma. Nors praktikose naudojami kultūros elementai, bet sykiu jas apibrėžia *socialinė veikėjų padėtis arba socialinės pozicijos* (išskirta autorių), kurios savo ruožtu yra socialinės struktūros dalys. Taigi socialinė struktūra, socialinės pozicijos persipina su kultūros elementais ir tokiu būdu per kultūrą reiškiasi visuomenė ir, atvirkščiai, socialinės pozicijos įrėmina kultūrą (Kavolis 1996; 45).

Anot Hallo, diskursas gali būti kuriamas daugelio individų įvairiose institucinėse aplinkose - šeimoje, kalėjime, ligoninėse.

Diskurso integralumas ir suderinamumas nepriklauso nuo to, ar jis yra aptariamas ar neaptariamas vienoje ar kitoje vietoje, ar yra iškeliamas vieno asmens ar provokuojamas kokios nors temos. Vis dėlto kiekvienas diskursas konstruoja pozicijas, kurias tik jis vienas jas daro prasmingomis. Bet kuris diskursą skleidžiantis asmuo sykiu tampa diskurso subjektu. Pvz., asmuo gali nepritari sovietinei užsienio politikai, bet jei jis pasitelks sovietinį diskursą, jis tam tikra prasme tampa vienu iš sovietinės užsienio politikos rėmėjų. Diskurso analizės atveju aprašyti teiginį tolygu ne analizuoti autoriaus ryšį su tuo ką jis sako, bet apibrėžti kokią poziciją gali ir turi autorius užimti, jei jis sako tam tikrus teiginius (Foucault 1972; 95-96).

Diskursas nėra uždara sistema. Jis remiasi kitų diskursų elementais, susiedamas juos į savo reikšmių tinklą. Pvz., sovietinės visuomenės išskirtinumo diskursas rėmėsi pergalės prieš Vokietiją antrajame pasauliniame kare ar pažangiausios socialistinės revoliucijos diskursais.

Mus domins tos diskursyvinės praktikos, kurios buvo kuriamos tautiškumo ir sovietizacijos arba lokalumo ir globalizacijos (jei sovietinę sistemą traktuosime kaip tam tikrą modernybės atvejį) priešpriešoje.

Globalioji modernybė

Visuomenės modernumas pirmiausia siejamas su industrializacija. Savo ruožtu industrializacija lemia keletą universalių, būdingų modernioms visuomenėms, procesų: *urbanizacijos didėjimą* (miestų plėtimasis ir miestietiškos kultūros atsiradimas), *didėjančią profesinę specializaciją*, *masinį švietimą ir aukštesnių formalaus išsilavinimo lygmenų didėjimą*, *biurokratizaciją*, *komunikacijos plėtrą*. Modernizacijos teorijos teigia, kad kartu su industrializacija vyksta ir kitų sričių (kultūros ir politikos) pokyčiai - mažėja gimimų rodikliai, didėja valdžios įsiskverbimas į visuomenės gyvenimą, didėja gyventojų gyvenimo trukmė, plėtojasi masinis piliečių politinis dalyvavimas ir individualizmas. Tai yra

esminiai modernizacijos trajektorijos elementai. Modernizacijos teorija tvirtina, kad industrializacija susijusi su specifiniais socialiniais politiniais pokyčiais, kurie yra universalūs toms visuomenėms, kurios pasirenka industrializacijos kelią (Inglehart 1997; 8; Giddens 1990; 1-5; Tomlinson 2002; 42-45). Nors, kaip pažymi Kavolis, *ex definitio* kultūros modernizacijos aptinkamos įvairiais žmonijos raidos laikotarpiais, bet įtakingiausia šiandieniniame pasaulyje modernizacijos samprata yra Vakarų kilmės (Kavolis 1996; 236). Teigdamas, kad vargu ar tikslinga suvokti modernybę kaip europinį dalyką ir priešinti orientalizmui, kaip nemoderniam, Kavolis sykiu pastebi, kad *“modernybės projektas XVIII a. buvo suvokiamas kaip elitistinis, europocentristinis, ideologiškai homogenizuojantis. Jis stengėsi visus traktuoti vienodai, nepripažindamas esminių skirtumų tarp žmonių ir laikydamas prietarais, atgyvenomis jų pastangas išsaugoti skirtingumus”* (Kavolis 1996; 237). Būtent šie esminiai modernizacijos elementai, kuriuos pamini Inglehartas, laikomi neginčijamais Vakarų civilizacijos pasiekimais pradedant Švietimo epocha.

Kitas svarbus modernios visuomenės ypatumas – individualizmas. Vakarų modernios visuomenės principas iškelia individą aukščiau už visumą, pripažįsta individui teises, kurias pastarasis gali ginti nuo visuomenės.

Nors galima diskutuoti, ar šiuolaikinis visuomenės globalumas yra nauja po modernybės atsirandanti visuomenės būklė, ar tai tik pačios modernybės naujas pavidalas, bet neabejotina, kad globalumas yra susijęs su modernybės ekspansionizmu, kuomet daugelis modernių institucijų daro įtaką net ir gana tradiciškai gyvenančioms visuomenėms. Kaip teigia Giddensas, modernių visuomenių vystymasis neišvengiamai darosi pasaulis, todėl modernybė tarsi tampa savaimingai *“globalizuojanti modernybė”* (Giddens 1990; 36). Atrodo, globalumas yra neatskiriama vėlyvojo modernumo pusė ir, kaip parodo Baumanas, būtent modernių visuomenių siekis plėtoti transportą ir komunikacijos priemones leidžia įveikti didelius atstumus per trumpą

laiką ir tarsi sukurti kondensuotą erdvę ir laiką – vieną iš globalinio pasaulio charakteringų ypatumų (Bauman 2002; 23-28). Savo ruožtu, kalbėdamas apie galingų korporacijų, peržengiančių nacionalinių valstybių sienas, atsiradimą, U. Beckas teigia, kad globalizacija padarė galimus dalykus, kurie, nors ir visą laiką egzistavo, bet liko paslėpti modernių visuomenių kapitalizmo raidos demokratinės gerovės etapo metu. Korporacijos, ypač tos, kurios pradėjo veikti globaliai, ėmėsi svarbiausio vaidmens formuodamos ne tik ekonomiką, bet visą visuomenę (Beck 2000; 2).

Sovietinė globalioji modernybė

Iš tiesų kalbėti apie sovietinę globalizaciją galima labai sąlygiškai, nes pati sovietinė sistema, palyginti su kapitalistiniais XX a. Vakara², buvo gana anachronistinis, bet vis dėlto modernios visuomenės atvejis.

Pasitelkdamį Baumano pateiktu holokausto apibūdinimu, galėtume tarti, kad sovietinę sistemą būtų galima laikyti atskiru ir savitu modernios visuomenės atveju, “kaip savotišką sociologinę “laboratoriją“ <...>, kuri iškėlė ir patikrino tokias modernios visuomenės savybes, kurios neatsiskleidžia ir todėl nėra empiriškai apčiuopiamos “nelaboratorinėmis“ sąlygomis (Bauman 1989; 11-12). Baumanas rašo apie nacių režimą ir holokausto žiaurumus, bet lygiai tą patį galima pasakyti apie bolševikų kurtą sovietinę sistemą. Kartu šios sistemos ekspansiją galime laikyti savita sovietinio modernumo globalizacija. Čia neanalizuosime, kokius padarinius perteikė sovietinė sociologinė “laboratorija“. Vadovaudamiesi Baumanu parodysime, kad sovietinės sistemos atsiradimo sąlygos yra būtent tos, kurios, kaip teigia Christie, “padėjo susikurti pramoninei visuomenei: darbo pasidalijimas, šiuolaikinė biurokratija, racionalumo dvasia, efektyvumas, mokslinė pasaulėžiūra ir ypač vertybių praradimas, įvykęs svarbiausiuose visuomenės sektoriuose (Christie 1999; 150), o sykiu galime teigti, kad sovietinės modernybės ekspansijai apibūdinti iš dalies tinka globalizuojančios modernybės

sąvoka³. Aišku, kad sovietinės globalizacijos terminas yra labai sąlygiškas, nes apima tik buvusią Sovietų Sąjungą ir socialistinių valstybių erdvę. Tad *ex definitio* ji nėra globali. Vis dėlto globalios modernybės sąvokos taikymas padeda aiškinti Sovietų Sąjungoje vykusius procesus, primenančius globalizacijos reiškinių.

Nors sovietinė valstybė nepajėgė konkuruoti su besiplėtojančių Vakarų modernumu, bet sovietinėje sistemoje galima rasti daugumą modernizacijos elementų. Sovietinė valstybė intensyviai plėtojo industrializaciją, kurią neišvengiamai lydėjo *urbanizacijos, profesinės specializacijos, masinio švietimo ir aukštesnių formalaus išsilavinimo lygių plėtojimosi, biurokratizacijos bei komunikacijos procesai*. Kartu Sovietų Sąjungai buvo būdingas šiuolaikinių visuomenių ekstensyvumas, galia valdyti politinę ir kultūrinę integraciją. Sykiu ji turėjo priežiūros galias ir galėjo nustatyti, kontroliuoti ir valdyti politines-teritorines sienas taip, kaip tvarkomasi moderniose nacionalinėse sistemose (Tomlinson 2002; 46).

Tačiau priešingai nei Vakarų modernizme, sovietinės modernizacijos socialinė tvarka rėmėsi ne kapitalistiniais santykiais ekonominėje sistemoje ir kituose institutuose, bet valstybine gamybos priemonių nuosavybe, partokratine valdymo sistema ir totalitariniu režimu. Tuo pačiu asmens laisvė čia buvo stipriai apribota, individas negalėjo ginti savo teisių prieš visuomenę, tad Vakarų moderniai visuomenei būdingas individualizmas negalėjo plėtotis arba jis plėtojosi savitais pavidalais, savitom diskursyvinėm praktikom, kadangi plėtojantis sovietinei visuomenei iš esmės tapo neįmanoma totaliai kontroliuoti visuomenės.

Kaip pažymi Inglehartas, nors industrializacijos plėtojimas yra universalus modernizacijos procesas, bet jis nebūtinai turėjo suponuoti kitų visuomenės gyvenimo ir veiklos sričių pokyčių. Nors pagal modernizacijos modelį Sovietų Sąjungoje laipsniškai mažėjo gimimų rodikliai, didėjo valdžios skverbimasis į visuomenės gyvenimą, didėjo gyventojų gyvenimo trukmė, bet industrializacija nebūtinai turėjo lemti masinį

politinį dalyvavimą. Tarp industrializacijos ir ją lydinčių procesų nėra priežastinio ryšio, nors tokios sritys kaip švietimas, industrija, biurokratija labai stipriai tarpusavyje susiję ir negali būti plėtojami nepriklausomai. Priešingai nei Vakarų moderniose visuomenėse, sovietinę industrializaciją lydėjo autoritarinio režimo dominavimas, kuris savo ruožtu sovietinei biurokratijai suteikė ne tik urbanizacijos, bet ir socialinės, kultūrinės bei politinės kontrolės vaidmenį. Kadangi industrializacijos ir visi kiti kartu vykstantys procesai neišvengiamai sąveikauja ir įtakoja vienas kitą, tai galime tarti, kad sovietinė modernizacija ir būtų savitas modernios visuomenės modelis. Dar kitas savitas sovietinės modernizacijos ypatumas – ypač stipri visuomenės homogenizacija tiek atskirų tautų, tiek visos sovietinės visuomenės mastu. Visuomenės homogenizacija yra dėsningas modernizacijos rezultatas, bet paprastai esant socialinei stratifikacijai homogenizacija yra ribota. Tuo tarpu Sovietų Sąjungoje prievartinis deklasavimas, kolektyvizacija, visuotinis užimtumas ir t.t. leido pasiekti gana aukšto laipsnio socialinę homogenizaciją.

Vakaruose modernizmas išliko dominuojanti pasaulėžiūra iki pat 1970 m. kaip technokratinis modernizmo variantas. Sovietinė sistema Vakarus kaip tik ir suvokė tokio susiaurinto modernumo varianto požiūriu, todėl neatsitiktinai ideologiniame lygmenyje buvo keliamas lozungas *pasivyti ir aplenkti Vakarus*. Marksistiškas požiūris modernią visuomenę leido aiškinti pirmiausia būtent kaip kapitalistinę ekonominę sistemą, o Sovietų Sąjungoje buvo teigiama, kad kapitalizmas jau yra įveiktas. Taigi Vakarai buvo matomi pagal gana supaprastintą modernizmo modelį, bet kartu tas pats supaprastintas modernios visuomenės modelis (tik be kapitalistinės ekonomikos santykių) buvo taikomas sovietinei tikrovei konstruoti.

Remdamiesi šia prielaida, teigtume, kad sovietinės sistemos viduje tam tikri procesai buvo panašūs į pasauliniu mastu vykstančią globalizaciją: globalios sovietinės visuomenės veiklos padariniai aplinkai (Černobylius, upių,

tekančių per kelias respublikas, užterštumas ir projektai pakeisti jų tėkmės kryptis), saugumo praradimas ginklams įgijus pasaulinę naikinimo galią, nors ir gana ribotas, bet komunikacijos sistemų išsiplėtimas, ekonomikos išsiplėtojimas. Sąjunginės įmonės buvo tarsi transnacionalinės įmonės, kurios veikė mažai atsižvelgdamos į lokalinius regionų interesus, urbanizuodamos, industrializuodamos teritorijas bei įtakodamos migracinius procesus.

Kultūros srityje, anot Tomlinsono, globalizaciją, kuri susijusi su modernios visuomenės plėtote, būtų galima apibūdinti kaip kultūros sampratos išvietinimą arba deteritorizaciją. Perfrazuodami V.Kavolį galėtume tarti, kad ne tik XVIII a. Švietimo epocha, bet ir sovietinė sistema savitą kolektyvinę individualybę, prisišliejimą prie tradicijų suvokė kaip neracionalų dalyką, kaip prietarus ar atgyvenas. Teisingumas ir tarpusavio meilė tegali egzistuoti tik tarp žmonių, kurie yra vien žmonės ir piliečiai, bet nėra vieni nuo kitų atskirti kokių nors religinių ar etninių ribų, kurias jie laiko svarbiomis (Kavolis 1996; 237). Sovietinis modernumas iš tiesų primena kapitalistinės modernybės sukurtą „bevietišumą“. Prekybos centrai ir masinio maitinimo įstaigos, kuriose skurdus ir dėl to praradęs lokalinius ypatumus maistas (šnicelis, plovos, barščiai), susisiekiimo priemonės, vienodos visoje Sąjungoje, miestų mikrorajonai, panašūs vienas į kitą, unifikuota informacija, institucijos, kalba ir t.t. Nors sovietinėje sistemoje dauguma technologijų buvo gana žemo lygio, bet daugiau ar mažiau totalus unifikavimas pasiekia ne mažesnę išvietinimo efektą negu kultūros „hibridizavimas“, paremtas naujų Vakarų vėlyvojo modernizmo technologijų.

Kokios buvo pasirinkimo galimybės šioje sovietinėje erdvėje? Žvelgiant iš tautinės tapatybės pozicijų ir suvokiant grėsmę šiai tapatybei, atrodo, buvo galima rinktis įvairias alternatyvas tarp dviejų kraštutinių polių: neigti ir ignoruoti sovietinę sistemą arba ją totaliai priimti. Rinkdamiesi veiklos alternatyvas bei kurdami vienokias praktikas, individai savo veiklą turėjo vienai ar kitaip derinti su savo

tapatybe bei ją padaryti reikšmingą sau ir aplinkiniams⁴. Taigi lietuviai turėjo rerinterpretuoti ne tik savo santykį su sovietų valdžia (turėjusį būti *a priori* neigiamu), bet ir kurti naujas diskursyvias praktikas, padedančias išgyventi naujojoje tikrovėje⁵. Ar jas vadinti prisitaikymo, kolaboravimo ar tylios rezistencijos praktikomis, priklauso nuo pasirinktos perspektyvos ir nuo vertinimo. Mes mėginsime analitiškai nubrėžti tam tikrą ribą tarp skirtingų diskursyvinių praktikų, pakoreguodami tautiškumo ir sovietiškumo priešpriešą lokalumo ir globalumo priešprieša. Tokia korekcija leistų kitaip pažvelgti į lietuvių sovietizaciją.

Sovietiškumas ir tautiškumas

Modernioji visuomenė iš esmės suprantama kaip nacionalinė valstybė (Giddens 1996; 12), todėl galima kalbėti apie tam tikrą organizuotą kultūros visumą, kurią įrėmina nacionalinė valstybė. Nors Sovietų Sąjunga buvo daugianacionalinė valstybė, bet ji buvo kuriama kaip moderni nacionalinė valstybė, siekianti suvienodinti įvairiautę kultūrą. Drauge turėjo atsirasti kultūros teorijos arba ideologijos lygmenyje integruojanti ir organizuojanti idėjinė sistema.

Galima labai įvairiais aspektais kalbėti apie kultūros organizaciją, tačiau mes aptarsime kognityvinį kultūros organizacijos modelį, traktuojantį kultūros organizaciją kaip tam tikrą kultūros sąvokų organizaciją, kuri kiekvienai kultūrai suteikia jos savitumą ir galbūt paaikškina jos dinamiką (Kavolis 1996; 89). Kitas klausimas, kiek vienas ar kitas kognityvinis kultūros modelis yra pozityviai vertinamas ir efektyvus. Vis dėlto Sovietų Sąjunga egzistavo apie 70 metų, o Lietuvoje apie 50 metų, ir jos kuriama idėjinė sistema sudarė gana integruotą kultūros visumą. Tokį kultūros modelį, kai kultūros visumą iš esmės sudaro kultūros sąvokų organizacija galima suprasti kaip *diskursyvių praktikų* rezultatą, tad šių praktikų tyrimas turėtų padėti atskleisti tam tikras pastovias, kognityvines kultūros ypatybes.

Taikydami Dumonto komplementarinių struktūrų principą, aiškinantį civilizacijos konfigūracijas, galėtume tarti, kad Sovietų Sąjungoje, pakankamai didelėje, daugiau ar mažiau civilizuotoje erdvėje, skirtingoms tautinėms grupėms galiojo skirtingai suvokiami tie patys komplementarūs elementai.⁶ Dumontas skiria keturias komplementarias struktūras, tuo tarpu mes apžvelgsime tik vieną - tai, ką Dumont'as vadino *apglobtųjų ir apglobiančiųjų* (*the encompassing and encompassed*) vardu. Dumonto teigimu, apglobantieji yra aukštesni už apglobtuosius:

Dievas pirmiau sukūrė Adamą, o vėliau iš šonkaulio pagamino Ievą. Vyras atstovauja žmogui apskritai, o moteris atsiranda kaip to vyro dalis. Socialinės praktikos lygmenyje vyrai nuo moterų skiriasi kaip lygūs partneriai, kurių kiekvienas turi savo vaidmenį, kurie gali bendradarbiauti ar konfliktuoti, bet kultūros teorijos plotmėje vyras atstovauja žmogui apskritai, o žmogaus kategorija apima ir vyrą, ir moterį. (Kavolis 1996; 2)

Vadovaujantis Dumontu galima sakyti, kad politiniu ir ideologiniu teorinio lygmens požiūriu sovietinė visuomenė kaip apglobiančioji yra aukštesnė už apglobtuosius - atskiras tautines bendruomenes. Šiuo atveju apglobiančioji yra sovietinė liaudis, kuri yra aukštesnė už visas kitas tautines bendruomenes. Tuo tarpu, anot Dumont'o, praktiniame lygmenyje tautinės bendruomenės, pvz., rusai, lietuviai ir kitos tautos yra lygios tautiškumo lygmenyje, bet kartu tai yra žemesnis lygis.

Perfrazuojant Dumontą galima sakyti, kad sovietinis žmogus atstovauja žmogui apskritai, o atskiros tautos atstovas yra kaip sovietinės liaudies dalis. Toks modelis remiasi hierarchiniu komplementarumo principu, kuriuo remiantis viena dalis sutampa su visuma, kartu nurodančia kitoms dalims jos vietą. Sykiu įvedama kognityvinė tvarka. Šiuo atveju ta atskira dalis, kuri sutampa su visuma yra rusų tauta (*lingua franca* - rusų kalba, politinis, ekonominis, kultūrinis centras - Maskva ir t.t.). Tuo būdu rusų tauta yra ir kaip atskira dalis, ir kaip visuma. Nors galima nesutikti su tuo, kad sovietiškumas yra tapatus rusiškumui ir tai

pagrįsti faktais (bolševikai sėkmingai naikino ortodoksinės religijos pėdsakus Rusijoje), tačiau pamėginsime parodyti, kad toks požiūris priklauso nuo tautiškos kultūros supratimo. Dar būtų galima tarti, kad tai priklauso nuo diskurso, kuriame funkcionuoja sovietškumas. Šia prasme neišvengiamai šalia oficialaus diskurso turėjo atsirasti neoficialus arba atokusis diskursas bei tam tikru būdu juos jungiantis viešasis diskursas su atitinkamomis diskursinėmis praktikomis⁷.

Atrodo, kad remiantis Dumont'o siūlomos kultūros organizacijos analogija būtų galima aiškinti daugelį sovietų valstybėje egzistavusių reiškinių. Viena vertus, sovietinės liaudies⁸ diskursas buvo tarsi gaubianti lietuviškų ir rusiškų diskursų sistema, kita vertus, sovietinės liaudies diskursas daugeliu savo reikšmių galėjo būti identifikuojamas su rusų tautos diskursu, tad toje gaubiančioje visumoje dominavo rusiškumas⁹.

Taigi susiduriame su diskurso pasirinkimu, kurį atlikus reikia juo vienaip ar kitaip vadovautis. Viena galimybė - sovietškumas, suprantamas kaip globalizuojantis modernumas ir supriešinamas tautiškumo diskursui kaip lokalumui. Arba kitas pasirinkimas - sovietškumas suprantamas kaip rusiškas diskursas ir priešpriešinamas tautiškumui (lokalumui). Pirmuoju atveju tautiškumo diskursas supriešinamas sovietškumui, suvokiant, kad sovietškumas - tai Sovietų Sąjungoje veikianti globalizuojanti modernybė. *Deteriorizacijos* idėja leidžia paaiškinti, kaip globalizuojančios modernybės atveju lokali kultūra praranda savo realumą ir provokuoja įvairias diskursyvias praktikas, apibūdinamas kaip susitaikymo ir reinterpretavimo praktikas. Kartu sprendžiama kultūros lokalumo ir globalumo priešprieša pasirenkant vieną ar kita diskursą.

Tuo tarpu sutapatinant sovietškumo ir rusiškumo diskursą atsiranda sunkiai peržengiama priešprieša, nes globalizuojanti modernybė suprantama tik kaip rusiškumo ekspansija. Abi pozicijos apibūdina dvejopą pasirinkimą tipologiškai, todėl tai nereiškia, kad jos tam tikru būdu negali būti jungiamos.

Atrodo, kad abi pozicijos galėtų būti aiškinamos remiantis individų ir jų grupių užimamomis socialinėmis pozicijomis sovietinėje sistemoje.

Sovietinės visuomenės veikėjų tipai

Taikant modernizacijos kriterijus sovietinei visuomenei, akivaizdu, kad jai būdingi visi anksčiau paminėti moderniosios visuomenės procesai. Apie lietuvių sovietizaciją ir pasipriešinimą jau yra rašęs ne vienas autorius, bet jos nebuvo apibrėžiamos kaip atskiras globalizacijos atvejis, nors pati sovietinė sistema save traktavo kaip pasaulinį įvykį.

Gan dažnai apie lietuvių sovietizaciją rašo T. Venclova. Jo pastebėjimai gana taiklūs, bet kartu labai bendro pobūdžio, tik konstatuojantys problemą. Žiūrint sociologiškai ar psichologiškai, jie neišlaiko kritikos, nors provokuoja analizę.

Anot Venclovos, “<...> rusifikacija po Stalino epochos tarybų valdžiai – bent jau Lietuvoje – nustojo būti prioritetinis uždavinys. <...>. Ji buvo palikta savieigai, tolimai perspektyvai.” *Negana to, anot autoriaus, jai buvo galima priešintis ir lietuvių inteligentija, gal net pirmiausiai ta, kuri kolaboravo, ta kova didžiuojasi ir mato čia savo egzistencijos pateisinimą* (Venclova 1994; 17-18) Venclovos nuomone, tarybinė politika siekė sukurti naujovišką inteligentų sluoksnį, kuris kalbėtų lietuviškai, turėtų tautinių ambicijų, bet būtų valdžios išlaikomas, nuo jos priklausomas, kuris būtų sovietizuotas. Šiam sluoksniui, kaip sako Venclova, buvo leidžiama pažaisti tautiniais simboliais, neperžengiant tam tikrų ribų. Jas peržengę asmenys virsdavo disidentais, su kuriais būdavo tuoj pat susidorojama, o tautiškoji *tarybinė* inteligentija juos pirmoji ir pasmerkdamo. (Ten pat)

Kita vertus, nors Venclova pripažįsta, kad inteligentai buvo sovietizuoti, tačiau sykiu teigia, kad visiems lietuviams, įskaitant ir įvairiais lygiais kolaboravusius, būdingas nacionalizmas. Jo nuomone, *jei yra vienas sąmonės bruožas, kuris jungia praktiškai visus dabartinius lietuvius* (parašyta 1994 m. – aut.

past.) – tai kategoriškas nacionalizmas (Venclova 199; 417). Venclova nerašo, kokią nacionalizmo sampratą jis turi galvoje, bet bendrąja prasme tai reikštų, kad visiems lietuviams susidūrus su sovietine realybe, turėjo iškilti tautinės tapatybės klausimas, kurio atžvilgiu pastarieji turėjo vienaip ar kitaip apsispręsti ir pasirinkti.

Logiškai būtų galima paklausti, kas yra sovietizuoto inteligento nacionalizmas, kuriame sovietinės Lietuvos inteligentas matė konkretų savo egzistencijos pateisinimą ir kokiomis formomis šiuo metu sovietizuoto lietuvių nacionalizmas transformuojasi.

Venclova skiria tris sovietinės Lietuvos inteligentų rūšis, tačiau atrodo, kad jo klasifikacijai pirmiausiai rūpi kūrybinis inteligentijos aspektas, o ne inteligentija apskritai. Šiuo požiūriu jis klasifikuoja: *mandarinai*, prisitaikę prie sistemos, besimurdantys savitarpio pagyrų, intrigų ir asmeninių konfliktų pelkėje, netekę kritinės kontrolinės funkcijos savo visuomenės ir savo pačių atžvilgiu, tačiau įsitikinę, kad jie yra kultūros nešėjai ir kovotojai už lietuvių; *senojo tipo tautiniai veikėjai*, vegetuojantys visuomenės paraštėje, ištikimi tarpukario Lietuvai, kuri jiems buvo absoliutus ir neginčijamas idealas; negausūs *pogrindininkai*, dažniausiai partizanų epochos nuolaužos, kuriems nestigo atkaklumo, bet stigo savarankiško mąstymo (bet koks nukrypimas nuo ankstyvojo pokario mentaliteto ir žodyno jiems buvo tolygus tautinei išdavystei).

Kartu Venclova pripažįsta tarpinius variantus, bet tai tarpiniai jau paminėtų trijų tipų variantai. Nors Venclovos požiūriu tokios formacijos buvo būdingos visai centrinei ir Rytų Europai, bet Lietuvai trūko neinančių ir kompromisus disidentų, galinčių kritiškai įvertinti ne tik sovietinę sistemą, bet ir savo pačių tautinę tradiciją su visais jos privalumais ir trūkumais. (Venclova 1994; 19-20)¹⁰

Nors Venclovos pastebėjimas pakankamai tikslus, bet geriausiu atveju aprašomasis ir nieko nepaaiškinantis, blogiausiu - tendencingas vertinimas. Kadangi senojo tipo inteligentai ir pogrindininkai buvo nykstamai mažėjantis dydis, tai Venclovai teko pripažinti, kad beveik visa lietuvių inteligentų bendruomenė buvo kolaboruojanti. Nediskutuosime dėl šio termino tikslumo, nors jis yra gana platus¹¹, tačiau pažymėsime, kad sovietiško samprata priklausė nuo pasirinktos pozicijos. Venclova sovietškumą suvokia vienaprasmiškai blogai ir atskiria jį nuo rusiško, kuris laikomas geru. Tačiau sovietškumas gali būti suvokiamas ir kaip globalizuojantis modernumas, kuriam tam tikrais aspektais būdingas vakarietiškas modernumas, kuris modernaus mąstymo individui galėjo neatrodyti svetimas. Kadangi Sovietų Sąjungoje be sovietinės modernizacijos nebuvo kitos alternatyvos, tai kuriant įvairias diskursyvias praktikas buvo siekiama rasti savosios tautinės tapatybės raiškas, kurias apibūdinome kaip diskursyvias praktikas. Pvz., techninės ir humanitarinės inteligentijos apsisprendimas (jei čia apskritai galima kalbėti apie apsisprendimą) dalyvauti visuomenės modernizacijoje turėjo skirtingas sąlygas. Dalykas tas, kad techninės inteligentijos veikla nėra tiesiogiai susijusi su ideologija kaip, pvz., švietimo, kultūros ar žiniasklaidos atstovų darbas. Šia prasme individų veikla pramonėje, statyboje, medicinoje totaliai galėjo būti traktuojama kaip svarbus indėlis į lietuvių visuomenės plėtrą, nors analitiškai žvelgiant tai nebūtų teisinga. Tuo tarpu humanitarinės ir socialinės veiklos srityse individai tiesiogiai buvo priversti paklusti ideologiniams reikalavimams. Vadinasi, socialinėje ir humanitarinėje aplinkoje reikėjo tam tikrais aspektais pertvarkyti oficialų diskursą, kad jis galėtų būti tapatinamas su asmens tapatybe arba transformuoti savo tautinę tapatybę.

Išvados

Sovietinę sistemą būtų galima laikyti atskiru ir specifiniu modernios visuomenės atveju, o jos ekspansiją kaip sovietinio tipo globalizaciją. Globalios modernybės sąvokos taikymas leidžia aiškinti vykusių Sovietų Sąjungoje procesus, vykusių prievarta, bet sykiu panašius į Vakaruose vykusių savaiminius modernybės globalizacijos procesus. Tik Sovietų Sąjungos atveju modernias nacionalines valstybes griaua ne globalizuojančios modernybės tendencijos, bet prievarta plėtojama sovietinė sistema, atitinkanti globalizacijos parametrus. Kartu išprovokuojama tautinių ir sovietinių vertybių priešprieša, kurios vieną iš variantų (ieškantis galimybės išlikti tiek oficialiojo, tiek tautinio diskursų kontekste) galima paaiškinti diskursyvių praktikų koncepcija. Problema yra ta, jog tautiškumo ir sovietiško priešprieša tuo pat metu buvo ir lokalumo bei globalumo priešprieša, tad priklausomai nuo to, į ką buvo orientuojamasi - į tautiškumą ir sovietišumą ar į globalumą ir lokalumą, ar į abi sistemas kartu - buvo kuriamos skirtingos diskursyvos

praktikos.

Sovietinė sistema buvo atskiras modernizmo atvejis, kuris kartu buvo anti-individualistinis ir antidemokratinis. Tačiau sovietinėje erdvėje vyko ir tai, ką būtų galima pavadinti ribotos erdvės globalizacija, primenančia vėlyvajame modernizme atsiradusią globalizaciją. Kita vertus, sovietinė valstybė buvo konstruojama kaip moderni nacionalinė valstybė ir šia prasme ji neišvengiamai turėjo pakliūti į priešpriešą su šia valstybę sudarančiomis nacijomis. Mūsų manymu tai ir yra vienas iš svarbiausių Sovietų Sąjungos prieštaravimų, nes sovietiškas nebuvo ar dar negalėjo būti transnacionalumas arba postnacionalinė pilietybė, į kurią pretenduotų šiandieninė Europos Sąjunga (Delanty 2002; 210-219). Galima teigti, kad Sovietų Sąjungos tautos totalitarinio režimo sąlygomis siekė konstruoti modernias nacijas, asimiliuodamos sovietinį globalizuojantį modernumą, kartu siekdamas susikurti savitas reikšmių sistemas arba sovietizuotą modernios nacijos diskursą.

Literatūra

Bauman Z. 2002. *Globalizacija: pasekmės žmogui*. Vilnius: Strofa.
 Bauman Z. 1989. 1989. *Modernity and the Holocaust*. Cambridge: Polity Press.
 Beck U. 2000. *What Is Globalization*. Cambridge: Polity Press.
 Christie N. 1999 *Nusikaltimų kontrolė kaip pramonė*. Vilnius: Eugrimas
 Delanty G. 2002 *Europos išradimas: idėja, tapatumas, realybė*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
 Foucault M. 1998. *Diskurso tvarka*. Vilnius: Baltos lankos.
 Foucault M. 1972. *Archeology of Knowledge*. London: Tavistock.
 Giddens A. 1996. *Consequences of Modernity*. Cambridge:

Polity Press.
 Giddens A. 2000. *Modernybė ir asmens tapatumas*. Vilnius: Pradai.
 Hall S. 1994. *The West and the Rest: Discourse and Power. Formation of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
 Inglehart R. 1997. *Modernization and postmodernization. Cultural Economic and Political Change in 43 Societies*. New Jersey: Princeton University Press.
 Kavolis V. 1996. *Kultūros dirbtuvė*. Vilnius: Baltos lankos.
 Lemert CH. C., Gillan G. 1982. *Michel Foucault Social Theory and Transgression*. N.Y.: Columbia University Press.
 Tomlinson J. 2002 *Globalizacija ir kultūra Vilnius: Mintis*.
 Venclova T. 1994. "Penktieji laisvės metai", *Metmenys* 67: 14-40.

Išnašos

¹ Tuo pačiu galima teigti, kad kultūros įvietinimo samprata arba kultūros kaip tam tikros bendruomenės savasties supratimas yra susijęs su paties aiškinimo, būdingo įprastiems antropologiniams tyrimams, apribojimu lokaliomis kultūromis. Savo ruožtu toks teorinis apribojimas yra susijęs su santykiškai labiau uždaromis tradicinėmis bei nacionalinėmis visuomenėmis.

² Nesunku pastebėti, kad sovietinė visuomenės modernizacija pasitelkia tą pačią Švietimo epochos retoriką, kurią išplėtojo XIX a. mąstytojai, o ypač K. Marxas ir jo pasekėjai.

³ Drįstume teigti, kad bolševikinė visuomenės modernizacija leido pratęsti Rusijos imperijos agoniją.

⁴ Pirma lietuvių reakcija buvo tiesioginis ginkluotas

pasipriešinimas okupacijai. Po II-ojo pasaulinio karo lietuviai tarp okupuotų tautų ilgiausiai kovojo partizaninį karą. Nors ir herojiška, bet ši kova turėjo labai mažai galimybių ką nors pakeisti. Prisimenant bolševikų patirtį iki II-ojo pasaulinio karo, vargu ar buvo galima tikėtis, kad po karo bolševikai pakeis savo valdymo metodus. Priešingai, pasipriešinimas bolševikus provokavo dar didesnėms represijoms. Tad drastiškas pasipriešinimo nuslopinimas išlikusiems lietuviams tik akivaizdžiai parodė priešinosi sovietų valdžiai beviltiškumą ir vertė skubiai ieškoti būdų prisitaikyti prie sistemos.

⁵ Nors T. Venclova apgailestauja, kad Lietuvoje nebuvo Havelo, Michniko tipo disidentų, bet jo paties emigracija tik patvirtina, kad atviras disidentizmas Lietuvoje praktiškai buvo neįmanomas. Vienintelė katalikų bažnyčia Lietuvoje, nors ir labai apribota, bet vis dėlto turėjo galimybę išlikti atvira opozicija režimui, nes ji pirmiausia turėjo santykiškai nepriklausomą materialinį pagrindą; antra, žmonių, kurie galėjo pasišvęsti šiai misijai ir negyventi pusbadžiu. Bet ir šiuo atveju, kaip pripažįsta Venclova, katalikų bažnyčia buvo daugiau simbolinė opozicija, nes sovietinės valdžios buvo stipriai nudrenuota intelektualiai.

⁶ Kitaip tariant, komplementarinių struktūrų principas

leidžia pažvelgti tarsi į makro lygį egzistavusių reikšmių atsiradimo tvarką, o diskursyvos praktikos leidžia analizuoti jau egzistuojančius atskirų veiklos sričių diskursus.

⁷ Manytume, kad tokiu būdu būtų galima analizuoti daugelio Lietuvos žmonių pasirinkimą tiesiogiai nekonfrontuoti su sovietine valdžia (Lietuvos sąlygomis tai beveik buvo neįmanoma) ir reinterpretuoti oficialų diskursą.

⁸ Lietuviai *советскиų народ* neišvertė *tarybinė tauta*, nors latviai vertė *padomju tauta*.

⁹ Tai patvirtina ir tas faktas, kad Rusijos tarybinių socialistinių respublikų federacija (RTSRF) neturėjo savo mokslų akademijos, atskirų ministerijų ir kt. svarbių institucijų, kurių funkcijas atliko TSRS institucijos.

¹⁰ Tad tam tikra prasme Venclovos klasifikacijoje yra akivaizdus prieštaravimas, nes jis tuo pačiu pripažįsta, kad sovietinėje Lietuvoje egzistavo kūrybinis proveržis, kuriuo jis pats žavėjosi.

¹¹ Atrodo, jog, anot Venclovos, *kolaboravimo* terminas apima ne tik inteligentus, Lietuvai atnešusius Stalino saulę, bet ir tuos, kurie pusbadžiu misdami sava ranka braukė eilutes iš eilėraščių, kad galėtų juos išspausdinti.

Summary

Soviet Global Modernity and the Conception of Globality-Locality in Soviet Lithuania

This paper has several analytical perspectives. The subject of paper is the social and cultural processes of the former Soviet society. The analysis depends upon the ideas of the modernization theory (Z. Bauman, A. Giddens, R. Inglehart, S. Hall). It is argued that the former Soviet society could be analyzed as the specific case of modern society. On the one hand, it could be characterized by the features of the modern society such as industrialization, urbanization, rationalization, bureaucratization. On the other one, Soviet society lacked several features, which are the important features that describe modern societies (the priority of

individual, civic participation). The paper suggests that the general opposition *soviet-national* could be changed by opposition *global-local* and analyzed from the theoretical perspective of global modernity. In addition, the interaction between soviet and national is analyzed by the Dumont's hierarchical complementary principle. From this point of view, the Soviet nation was higher in comparison with any other national group in the Soviet Union. But since the Russians were identified as Soviet nation they were a part and a whole at the same time. The decisions and choices of individuals were constructed by this general opposition. For this analysis the concept of discursive practices (M. Foucault) is applied.

Įteikta 2002 10 17

Pateikta spaudai 2002 11 22

Vylius Leonavičius
Vytauto Didžiojo universitetas
Socialinių mokslų fakultetas
Sociologijos katedra
Kaunas, K. Donelaičio 52